

Analyzing the Theoretical Foundations of Couples' Spiritual Health Before Marriage; An Emphasis on the Issue of Viewing the Prospective Bride from the Perspective of Imamiyyah Jurisprudence

Ali Khadivi¹ , Mehri Tehranian² , Saied Soleymani^{3*} 

1- Religion and Health Studies Center, Department of Islamic Studies, Shahid Beheshti University of Medical Sciences, Tehran, Iran.

2- Department of Jurisprudence and Principles, Al-Zahra University, Qom, Iran.

3- Department of Islamic Sciences, Faculty of Medicine, Kerman University of Medical Sciences, Kerman, Iran.

*Correspondence should be addressed to Dr. Saied Soleymani; Email: s.soleymani@kmu.ac.ir

Article Info

Received: Aug 12, 2025

Received in revised form:
Nov 5, 2025

Accepted: Nov 25, 2025

Available Online: Mar 21, 2026

Keywords:

Imamiyyah jurisprudence
Looking at a non-related woman
Narrations
Proposal (to marry)
Religious experience
Spiritual health
Woman being proposed to

Abstract

Background and Objective: Spiritual health is considered a fundamental component of comprehensive health. Spiritual health is not merely a subjective phenomenon, and its realization requires the manifestation of correct behaviors. The aim of this research was to explain “looking at a woman at the point of engagement” as a foundational behavior in establishing the spiritual health of the individual and society, and also to examine its theoretical foundations from the Imami viewpoint. Furthermore, the sensitivity of the foundation of spiritual health to Islamic injunctions was also explored.

Methods: This research library-based and employs a descriptive-analytical method. In this study, an attempt is made to examine the issue of “looking at a woman during the engagement process” using the laws and teachings of Islamic jurisprudence. This issue is often a unique religious experience and a concern for many religious individuals in the realm of spiritual health. Additionally, Noor software was utilized to search for the opinions of jurisprudential scholars. The authors reported no conflicts of interest.

Results: Spiritual health, with a comprehensive definition encompassing the four dimensions of transpersonal, intrapersonal, interpersonal, and extrapersonal connections, and from an Islamic perspective, necessitates adherence to jurisprudential rulings. Engagement is the starting point for establishing a family foundation and a factor in strengthening spiritual health, holding particular sensitivity. All jurists agree that the rulings regarding looking at a woman during the engagement period differ from looking at a non-related woman, and some gazes that are forbidden under ordinary conditions are considered permissible under these circumstances; the existing disagreement is solely within the scope of this ruling. Narrations related to looking at a woman who is being proposed to have been categorized into six thematic groups, with one group containing general permissibility and another group containing specific restrictions. In this research, conflicts between these narrations were examined and resolved, and ultimately, the correct religious behavior regarding looking at a woman who is being proposed to within the framework of spiritual health was elucidated.

Conclusion: Achieving the path of growth and happiness necessitates redefinition and implementation of Islam's practical programs in the domain of spiritual health. This requires planning for the theoretical foundations of health, which is based on the correct understanding and application of these foundations in daily life to achieve spiritual happiness and well-being. The Islamic perspective on this issue offers a balanced approach, and its solution is to facilitate the path to spiritual happiness.



 <https://doi.org/10.22037/jrrh.v12i1.49732>

Please cite this article as: Khadivi A, Tehranian M, Soleymani S. Analyzing the Theoretical Foundations of Couples' Spiritual Health Before Marriage; An Emphasis on the Issue of Viewing the Prospective Bride from the Perspective of Imamiyyah Jurisprudence. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. 2026;12(1):157-172.<https://doi.org/10.22037/jrrh.v12i1.49732>

Summary

Background and Objective

Spiritual health is an important part of overall human health and is not just a subjective feeling, but requires right and constructive behaviors (4). One of the critical periods in this field is the time before marriage; a time when individuals, to strengthen and complete their spiritual dimensions, pay attention to religious teachings, especially the recommendations of Islam (2).

In the meantime, Islamic teachings emphasize refraining from looking at the opposite sex (non-mahram). However, at the same time, choosing a spouse and the right to individual choice requires limited interactions before marriage. This contradiction is a challenging issue that this research addresses (10).

Methods

This research was conducted using a library-based approach and a descriptive-analytical method. The aim was to examine the confrontation and contradiction between the laws and jurisprudential teachings of Islam regarding “looking at women during the courtship” and the issue of choosing a spouse and looking at a non-mahram.

In this research, first, general concepts related to the topic were reviewed, and then the conflict between choosing a spouse, looking at the woman being courted, and Islamic Sharia rulings that emphasize the prohibition of looking at a non-mahram was explained.

Results

Spiritual health, considering the interpersonal, intrapersonal, inter-relational, and external dimensions and the Islamic perspective, requires adherence to jurisprudential rulings. Courtship is considered an important step in family formation and the enhancement of spiritual health, holding a special position. Jurists agree on the significance of this matter, believing that the rulings regarding looking at a woman during the courtship stage differ from looking at a non-mahram woman. In fact, some glances that are normally forbidden are considered permissible in this situation; however, there is a difference of opinion regarding the scope of this ruling.

Narrations concerning looking at a woman who is being courted have been collected into six different categories; some of them permit free gazing, while others impose restrictions. This research has examined these narrations and addressed the differences of opinion within them,

ultimately explaining the best religious method for looking at a woman being courted in a way that preserves spiritual health.

The jurisprudential viewpoints regarding looking and determining its scope and position can be categorized into three main theories:

Viewpoint 1: Restriction of Permissible Gaze to the Face and Palms

According to this viewpoint, gazing at a non-mahram woman is only permissible when looking at her face and hands (from the wrist down). Any gaze beyond these areas is not allowed.

Viewpoint 2: Permissibility of Gazing at the Beauties and Covered Parts

This theory extends the permissible range of gaze beyond the face and palms to include the “beauties” of the body. It posits that one may also look at covered body parts (other than the face and hands).

Viewpoint 3: Permissibility of Gazing at the Entire Body Except for the Private Parts

This perspective holds that gazing at the entire body is permissible, with the exception of the private parts (21).

Conclusion

Examination of the Implications of Narrations on the Permissibility of Gazing at a Fiancée

The authentic narration of “Muhammad ibn Muslim” proves this permissibility in an absolute manner, without any specific conditions. However, given the existence of other narrations that have made this ruling conditional and restricted, the issue of reconciling absolute and restricted narrations arises. Based on jurisprudential principles, it is necessary to interpret the absolute narrations in light of the restricted ones.

The restricting narrations are introduced as follows:

1. Narrations permitting gazing at the wrists (Ma’asim):

These narrations extend the scope of permissibility beyond the face and palms (hands from the wrist down) to include gazing at the forearms.

2. Narrations permitting gazing at “Khalf/Khalq”:

This category is ambiguous due to variations in different versions:

- In one version, “Khalaf” refers to the back of the body.

- In another version, “Khalq” means creation or a woman’s physique.

- A third possibility exists where it is “Khuluq” (with a dhamma on the ‘kh’), which would refer to contemplating the woman’s character and

spiritual qualities, having no relation to direct physical gazing.

3. Narrations permitting gazing with “Ihtijaz”: These narrations are also considered ambiguous due to variations in wording (“Tah-tajiz” meaning to gird oneself, and “Tah-tajir” with a ‘r’), and do not clearly indicate permission to gaze at the naked body up to a certain extent.

4. Narrations permitting gazing through “Tarqiq Thawb” (thin clothing): This group refers to gazing through thin clothing.

Based on this, the absolute nature of Muhammad ibn Muslim’s narration is qualified by these pieces of evidence. The resulting conclusion is that the permission to gaze is limited to the face and hands (wajh and ma’asim), while observing the hijab (ihtijaz).

A significant point in this respect is the existence of differences and contradictions among the restricting narrations themselves. To resolve these, the following solutions are proposed:

First Solution: Preference Based on Conformity with the Quran

In this approach, the principle of “conformity with the Quran” is invoked to resolve contradictions. Accordingly, one relies solely on the general Quranic verses, where the default ruling is the prohibition of gazing at anything other than the face and hands. This is because the certain minimum (the least agreed-upon scope) of permissible gazing is only this much, and anything beyond it falls under the ruling of prohibition.

Second Solution: Reliance on the Absolute Rulings and the Nullification of Restrictive Evidence

In this approach, the default is the absolute ruling permitting gazing. Here, only definite restrictions (such as the narration that discusses “ihtijaz”) are accepted. Other restricting narrations that contradict each other are rendered invalid (they nullify each other), and consequently, the absolute ruling permitting gazing remains as the overarching and authoritative evidence.

Third Solution: Preference Based on the Strength of Implication

This solution is based on the degree of implication and explicitness of the evidence. In this view, narrations that indicate permission to gaze at more parts of the body are prioritized due to their explicit implication. These narrations gradually expand the scope of gazing; starting from gazing at the face, and passing through the hair, beards/charms, and the “back,” they reach the point of gazing at the entire body (except for the

area covered by a loincloth). In contrast, narrations that only refer to the permissibility of gazing at a specific part are not explicit in denying permission to gaze at other parts and do not have the capacity to counter stronger evidence (25).

Rationale for Permissibility of Gazing at a Fiancée in Islamic Jurisprudence

Since the manner of choosing a spouse directly impacts the stability and spiritual health of the family institution, and on the other hand, the relational limitations prescribed by Islam can be a barrier to accurate understanding, religious teachings, considering these important interests, have introduced principled exceptions to the initial ruling of prohibiting gazing at a non-mahram. Thus, gazing at a woman with whom one intends to marry has been deemed permissible.

Consensus of Jurists on the Principle of Permissibility and Disagreement on its Scope

In this regard, there is no disagreement among jurists regarding the principle of the permissibility of gazing at a fiancée; rather, all believe that this ruling fundamentally differs from gazing at an ordinary non-mahram. What is subject to disagreement is solely the “determination of the limits and scope of this permissibility.”

The fatwas issued in this regard cover a wide spectrum, ranging from restrictive views to expansive ones:

- **Restrictive View:** Limits the permission to gaze solely to the face and hands (from the wrist down).

- **Expansive View:** Extends the permission to gaze to the entire body (even with clothing present).

This research examined the most important aspects of this subject, but there are still more subtleties and details to explore. However, the current findings indicate the significant importance that Islam places on the physical and spiritual health within the family.

Acknowledgements

The authors of the article express their gratitude and appreciation to all individuals who assisted in completion of this research.

Funding

According to the authors of the article, this research had no financial sponsor and was written at the personal expense of the authors.

Conflict of interest

The authors of the article declared no conflicts of interest regarding this research.

Authors’ contribution

Writing the proposed plan, data collection, suggesting the topic, preparing the references, and analyzing initial data: First author; Data analysis, supervision over the research methodology, and supervision over writing the article: Second and third authors.

شرح الأسس النظرية للسلامة الروحية لدى الزوجين قبل الزواج؛ بالتأكيد على قضية النظر إلى الفتاة عند الخطوبة من منظور فقه المذهب الإمامي

علي خديوي^١، مهري طهرانيان^٢، سعيد سليمان^٣

١- مركز دراسات الدين والصحة، قسم العلوم الإسلامية، جامعة الشهيد بهشتي للعلوم الطبية، طهران، إيران.

٢- قسم الفقه والأصول، جامعة الزهراء، قم، إيران.

٣- قسم العلوم الإسلامية، جامعة كرمان للعلوم الطبية، كلية الطب، كرمان، إيران.

* المراسلات الموجهة إلى الدكتور سعيد سليمان؛ البريد الإلكتروني: s.soleymani@kmu.ac.ir

الملخص

خلفية البحث وأهدافه: تعتبر السلامة الروحية من أهم أسس السلامة الشاملة. فالسلامة الروحية ليست مجرد ظاهرة ذهنية تجريدية، وهي لا تتحقق إلا من خلال السلوك الصحيح. ولهذا تسعى هذه الدراسة إلى شرح وتبيين «النظر إلى المرأة عند الخطوبة» بوصفه سلوك أساسي في تأسيس السلامة الروحية لدى الفرد والمجتمع ودراسة المبادئ النظرية لهذه القضية من منظور فقه المذهب الإمامي. فضلاً عن ذلك قام الباحثون بشرح و تحليل حساسيات أسس السلامة الروحية تجاه الأحكام الدينية.

منهجية البحث: اعتمد الباحثون في هذا البحث على المنهج المكتبي ومنهج الوصفي-التحليلي. حاول الباحثون في هذا البحث ومن خلال الاعتماد على القوانين والتعاليم الفقهية، أن يقدموا شرحاً وتحليلاً وافياً لقضية «النظر إلى الفتاة أثناء الخطوبة»؛ لأنها تجربة دينية غير قابلة للتكرار؛ ولهذا تشكل حاجساً يؤرق الكثير من المتدينين والمتتبعين بالشريعة ممن يولون اهتماماً كبيراً لسلامتهم الروحية. وقد استخدم الباحثون تطبيقات «نور» للبحث عن آراء وأحكام علماء الفقه. لم يذكر المؤلفون أي تضارب في المصالح.

المعطيات: السلامة الروحية بتعريفها الشامل تشتمل على أربعة أبعاد وهي العلاقة فوق-الفردية، والفردية، وبين الفردية، وخارج-الفردية. ومن منظور الإسلام تحتاج هذه العلاقات إلى أحكام فقهية تضبطها. والخطوبة هي نقطة إنطلاق تأسيس كيان الأسرة والركيزة الأساسية لتعزيز السلامة الروحية؛ ولهذا تحظى بأهمية بالغة في الشريعة. وقد اتفق الفقهاء على أن أحكام النظر إلى الفتاة عند الخطوبة تختلف عن أحكام النظر إلى المحارم من النساء. فبعض النظرات المحرمة في الحالات الطبيعية تصبح جائزة ولا معصية فيها. فموطن الخلاف في هذا الشأن يتعلّق بدرجة شمول هذه الأحكام. وقد قُسم النظر إلى الفتاة المخطوبة إلى ستة أقسام حسب الموضوع وجزء من هذه الأقسام تشتمل على إباحة وإطلاق النظر والجزء الآخر يشتمل على القيود الخاصة. في هذا البحث تمت دراسة هذه الروايات ورفعها وفي النهاية، قام الباحثون بشرح وتبيين السلوك الشرعي الصحيح المتعلق بالنظر إلى الفتاة عند الخطوبة في إطار السلامة الروحية.

الاستنتاج: يستلزم سلوك طريق التكامل والسعادة، إعادة تعريف وتطبيق برامج عملية وممنهجة في مجال السلامة الروحية في الشريعة الإسلامية. وهذا الأمر يتطلب التخطيط للأسس والمبادئ النظرية المتعلقة بالسلامة الروحية؛ وتقوم هذه الأسس على دعائم رصينة وهي الفهم السليم لمعنى السلامة وتطبيق هذه الخطط والتعاليم في الحياة اليومية؛ وهذا يضمن للفرد السعادة والسلامة الروحية. فوجهة نظر الإسلام في هذه القضية تقوم على التوازن وتقدم إيجاباً متوازناً يسهّل تحقيق السعادة الروحية.

يتم استناد المقالة على الترتيب التالي:

Khadiyi A, Tehranian M, Soleymani S. Analyzing the Theoretical Foundations of Couples' Spiritual Health Before Marriage; An Emphasis on the Issue of Viewing the Prospective Bride from the Perspective of Imamiyyah Jurisprudence. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. 2026;12(1):157-182. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v12i1.49732>

واکاوی مبانی نظری سلامت معنوی زوجین قبل از ازدواج؛ با تأکید بر مسئله نظر به زن خواستگاری شده از دیدگاه فقه امامیه

علی خدیوی^۱، مهری طهرانیان^۲، سعید سلیمانی^{۳*}

۱- مرکز مطالعات دین و سلامت، گروه معارف اسلامی، دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ایران.

۲- گروه فقه و اصول، دانشگاه جامعه الزهرا (س)، قم، ایران.

۳- گروه معارف اسلامی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی کرمان، کرمان، ایران.

*مکاتبات خطاب به دکتر سعید سلیمانی؛ رایانامه: s.soleymani@kmu.ac.ir

اطلاعات مقاله

دریافت: ۲۱ مرداد ۱۴۰۴

دریافت متن نهایی: ۱۴ آبان ۱۴۰۴

پذیرش: ۴ آذر ۱۴۰۴

نشر الکترونیکی: ۱ فروردین ۱۴۰۵

چکیده

سابقه و هدف: سلامت معنوی یکی از اجزای اساسی سلامت جامع‌نگر محسوب می‌شود. سلامت معنوی صرفاً پدیده‌ای ذهنی نیست و تحقق آن مستلزم بروز رفتارهای صحیح است. هدف این پژوهش تبیین «نظر کردن به زن در شرف خواستگاری» به‌عنوان رفتاری پایه‌ای در تأسیس سلامت معنوی فرد و جامعه و همچنین بررسی مبانی نظری آن در دیدگاه امامیه بود. علاوه‌براین، حساسیت بنیان سلامت معنوی نسبت به دستوره‌های اسلامی نیز واکاوی شد.

روش کار: این پژوهش از نوع کتابخانه‌ای و روش توصیفی - تحلیلی است. در این پژوهش تلاش شده است تا با استفاده از قوانین و آموزه‌های فقهی اسلام مسئله «نظر به زن در فرایند خواستگاری» که غالباً تجربه دینی تکرارناپذیر و دغدغه بسیاری از متدینین در حوزه سلامت معنوی است، بررسی شود. در ضمن برای جست‌وجوی نظر دانشمندان فقه، از نرم‌افزارهای نور نیز کمک گرفته شد. مؤلفان مقاله تضاد منافی گزارش نکرده‌اند.

یافته‌ها: سلامت معنوی با تعریف جامع مشتمل بر ابعاد چهارگانه ارتباط فرافردی، درون‌فردی، میان‌فردی و برون‌فردی و از منظر اسلام، مستلزم عمل به احکام فقهی است. خواستگاری نقطه آغاز تشکیل بنیان خانواده و عاملی در جهت تقویت سلامت معنوی است که حساسیت ویژه‌ای دارد. تمامی فقها در این امر اتفاق نظر دارند که احکام نگاه به زن در مرحله خواستگاری، متفاوت از نگاه به زن نامحرم است و برخی نگاه‌های حرام در حالت عادی، در این شرایط جایز شمرده می‌شود؛ اختلاف نظر موجود صرفاً در قلمرو شمول این حکم است. روایات مربوط به نگاه به زن خواستگاری شده در شش دسته موضوعی طبقه‌بندی شده که دسته‌ای حاوی اطلاق و دسته‌ای دیگر مشتمل بر قیود خاص است. در این پژوهش، تعارضات بین این روایات بررسی و رفع شد و در نهایت، رفتار صحیح شرعی در خصوص نگاه کردن به زن خواستگاری شده در چارچوب سلامت معنوی تبیین گردید.

نتیجه‌گیری: تحقق مسیر رشد و سعادت، مستلزم بازتعریف و اجرای برنامه‌های عملی اسلام در حوزه سلامت معنوی است. این امر برنامه‌ریزی برای مبانی نظری سلامت را می‌طلبد که بر فهم صحیح و به‌کار بستن این مبانی در زندگی روزمره استوار است تا دستیابی به سعادت و سلامت معنوی میسر گردد. دیدگاه اسلامی در این مسئله، رویکردی متوازن ارائه می‌دهد و راهکار آن، تسهیل مسیر نیل به سعادت معنوی است.

استناد مقاله به این صورت است:

Khadiivi A, Tehranian M, Soleymani S. Analyzing the Theoretical Foundations of Couples' Spiritual Health Before Marriage; An Emphasis on the Issue of Viewing the Prospective Bride from the Perspective of Imamiyyah Jurisprudence. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. 2026;12(1):157-182. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v12i1.49732>

مقدمه

در دیدگاه سلامت کل نگر، سلامت معنوی یکی از اجزای مهم سلامت تعریف می‌شود. سلامت معنوی تعریف واحدی ندارد و عملاً دشوار است که مؤلفه‌ها و شاخص‌های آن به‌طور مشخص، تبیین، تعریف و اندازه‌گیری شود. معنا و مفهوم کامل سلامت معنوی منحصر به اثر دعاها و حالات معنوی در بهبودی بیماری‌ها و جانشین‌شدن آن برای درمان‌های رایج طبی یا طب مکمل نیست؛ بُعد معنوی بر روی آگاهی، باورها، نگرش‌ها، ارزش‌ها و رفتارها تأثیر عمیق دارد و بر بیوشیمی و فیزیولوژی بدن نیز تأثیر می‌گذارد (۱).

فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران درباره مفهوم سلامت معنوی در اسلام اظهار کرده است: «سلامت معنوی وضعیتی با مراتب و درجات متفاوتی است که در آن متناسب با پتانسیل‌ها و توانایی‌های فرد بینش‌ها، گرایش‌ها و توانایی‌های لازم برای تعالی روح که همان نزدیک شدن به ذات باری تعالی است، فراهم است؛ به‌گونه‌ای که همه امکانات درونی به‌طور هماهنگ و متعادل در جهت هدف کلی مزبور به کار گرفته می‌شود و رفتارهای اختیاری درونی و بیرونی متناسب با آنها نسبت به خدا، فرد، جامعه و طبیعت ظهور می‌یابد» (۲).

با این همه، عبدالجباری و همکاران در مقاله «تبیین مفهوم سلامت معنوی در جامعه ایرانی: تحلیل مفهوم تکاملی و مرور روایتی» بعد از مرور متون تألیف‌شده درباره موضوع و همچنین تعریف فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران، سلامت معنوی را این‌گونه بیان کرده‌اند که «وضعیت منسجم، هدفمند، معنادار و منحصر به فرد خانواده و اجتماع بوده که ادغام‌کننده ابعاد فردی، خانوادگی و اجتماعی در جهت ایمان، اعتقاد و ارتباط فرد به قدرت و کمال الهی و زندگی ابدی پس از مرگ است. داشتن هدف و معنی در زندگی، خودآگاهی، دگرآگاهی، ارزشمندی، صداقت و اعتماد داشتن، ارضاکنده بودن، امید به آینده داشتن، خلاق و چندبُعدی (روحی، باطنی، جسمی، معنوی، اجتماعی، عرفانی، ارتباطی، عاطفی، فرهنگی، شناختی و سیاسی) بودن است و ترکیبی از دین مبین اسلام، فلسفه و مکارم اخلاقی اسلامی و اعمال انسان است. ابعاد سلامت معنوی شامل چهار بُعد ارتباط فرافرادی، ارتباط درون فردی، ارتباط میان فردی و ارتباط برون فردی می‌باشند» (۱).

با در نظر گرفتن تعریف سلامت معنوی و ابعاد مختلف آن

دوره ۱۲، شماره ۱، بهار ۱۴۰۵

از دیدگاه اسلام، سلامت معنوی یک امر ذهنی صرف نیست و با توجه به متون متعدد دینی، سلامت معنوی مد نظر اسلام همراه با عمل صحیح قابل دسترسی است (۳، ۴). اسل^۱ در این مهم، برنامه‌های جامع و دقیقی دارد که بیشتر در کتب فقهی به آن پرداخته شده است. این برنامه‌های عملی از بدو تولد تا لحظه ورود به قبر ادامه دارد (۵)؛ اما یکی از حساس‌ترین لحظات زندگی انسان در حیطه سلامت معنوی، زمان قبل از ازدواج است که انسان برای تکمیل سازه سلامت معنوی خود به سفارش اکید اسلام سراغ آن می‌رود و در پی ساختن سازه‌ای از جنس سلامت معنوی در زندگی خود است که در ادامه از آن به تجربه دینی یاد می‌شود (۶)؛ زیرا طبق تعریف جامع از تجربه دینی حالت تحول و نقطه عطف به سمت کمال و سعادت یا افاضات ناگهانی در زمان قبل از ازدواج و خواستگاری وجود دارد و زوج و همسرش در پی رسیدن به کمال و سعادت سراغ ازدواج می‌روند. طبق متون اصیل و دقیق اسلام، هدف وسیله را توجیه نمی‌کند و مقدمات رسیدن به هدف نیز مهم به شمار می‌آید (۷)؛ در این میان، یکی از آموزه‌های عملی در اسلام، منع نگاه به نامحرم است؛ با این حال، ضرورت انتخاب همسر و حق اختیار انسان در این زمینه، از منظر کلام امامیه (۸)؛ شکل‌گیری تعاملاتی محدود پیش از ازدواج را ایجاب می‌نماید. این تقابل، به موضوعی بحث‌برانگیز تبدیل شده که توجه شمار قابل توجهی از اندیشمندان مسلمان و حتی نویسندگان غربی را به خود معطوف داشته است.

از طرفی سلامت معنوی طبق تعریف یادشده، در گرو عمل و پایبندی به دستورهای فقهی اسلام ناب است و از طرفی دیگر، اختیار و انتخاب همسر آینده، اقتضای خروج از محدوده فقهی و گاهی نظر و نگاه کردن به برخی از اعضای زن خواستگاری شده را ایجاب می‌کند (۹، ۱۰). با این همه، این نوع رفتار قبل از ازدواج که آمیخته با معنویت نیز است، یک تجربه دینی یا گوهر و لب دین‌داری مطرح می‌شود (۴). البته در دنیای غرب و مسیحیت تجربه دینی را تا سر حد خدانشناسی فطری بالا می‌برند که با نقدهای فراوانی از طرف خود غربی‌ها مواجه شده است (۱۱)؛^۵ از پیدایش این نوع رویکرد دو قرن پیشتر نمی‌گذرد و محتوای آن در قالب‌های ذیل مطرح بوده است: وحی و الهام، کشف و شهود عرفانی،

^۱ Esel

^۲ ج ۱، ص ۵۰

^۳ ج ۳، ص ۳۴۹

^۴ ص ۳۷

^۵ ص ۴۲

آموزه‌های فقهی اسلام مسئله نظر به زن خواستگاری شده؛ که غالباً تجربه‌ای تکرارناپذیر و دغدغه بسیاری از متدینین در حوزه سلامت معنوی است، بررسی شود. در این زمینه ابتدا تعاریفی که مفاد آنها به‌عنوان پیش‌زمینه پژوهش ضروری به نظر می‌رسید، طرح شد و بدنه اصلی پژوهش در چند مرحله در مسیر یافتن جواب مناسب برای سؤال اصلی تحقیق قرار گرفت. یعنی مسئله «نظر به زن خواستگاری شده» یکی از مؤلفه‌های فقهی سلامت معنوی معرفی شد و در قالب تجربه دینی تمثیل یافت و در مرحله بعد این مسئله چرایی‌یابی شد و ادله آن به‌عنوان یافته‌های پژوهش بررسی شد و در مرحله آخر؛ جمع بین ادله مختلف و متعارض بررسی شد و در نهایت نتیجه‌گیری انجام گرفت.

یافته‌ها

ارتباط زن و مرد در شرائع آسمانی و از جمله دین اسلام در شرایط عادی و معمولی دارای حد و مرز است. این مرزها در روابط انسانی در خواستگاری تا حدودی استثناء شده است، زیرا خواستگاری موجب آشنایی مرد با طرف مقابلش می‌شود و نگاه تأثیر زیادی در انتخاب بهتر و در نتیجه پایداری و تداوم خانواده دارد و محدودیت ارتباطی در این زمینه، مانعی در راه شناخت طرفین است؛ از این رو همه فقها در این عقیده مشترک‌اند که حکم نگاه به زن خواستگاری شده با نگاه به زن نامحرم متفاوت است و برخی از نگاه‌هایی که به زن نامحرم حرام است، به زن خواستگاری شده جایز است؛ آنچه محل تردید و اختلاف واقع شده، درباره دایره این حکم است که بسیار متفاوت است؛ با این همه در تمام مراحل این نوشته تأثیرات عمیق نگاه کردن و کنترل آن در سلامت معنوی با تعریفی که ذکر شد، قابل بررسی و تأمل است. نظرات مختلف از محدودبودن نگاه به صورت و دو دست شروع می‌شود تا جواز نگاه به تمام اعضای زن خواستگاری شده، بدون داشتن هرگونه پوشش امتداد می‌یابد. آنچه در این پژوهش نقش محوری دارد، سلامت معنوی هر دو طرف ازدواج با فرض حرمت نگاه به نامحرم و پایبندی به دستورهای دین اسلام است.

یافته اولیه و اصل اولی حکایت از حرمت نگاه کردن مرد به اندام زن نامحرم و بالعکس دارد. قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «مردان مؤمن را بگو تا چشم‌هایشان را بپوشند و فروج خود را محفوظ دارند که این بر پاکیزگی‌شان اصلح

خداشناسی، مشاهده دست قدرت خدا و حاضر و ناظر دانستن خدا در زندگی (۱۲)۱. با وجود این، اندیشمندان مسلمان با اینکه تجربه دینی را پذیرفته‌اند، اما گاهی از آن معنای دیگری اراده کرده‌اند و گاهی در حد معجزه یا کرامت از انسان‌های الهی آن را تفسیر کرده‌اند (۱۱)۲؛ ولی در این مسئله که افاضات ناگهانی موجب تغییر رفتار و حرکت به سمت کمال و سعادت می‌شود، مشترک هستند.

تجربه دینی که گاهی کارکرد معرفت‌بخشی دارد، از دیدگاه مایستر اکهارت^۳ معمولاً ناگهانی و در زمانی کوتاه رخ می‌دهد و این‌گونه معرفت‌ها غیراستدلالی و افاضی و توصیف‌ناپذیر است (۴، ۱۳)۴. به نظر می‌رسد مراتب بالای تجربه دینی از مقوله علم حضوری است؛ به‌گونه‌ای که بین تجربه‌گر و متعلق تجربه واسطه‌ای در کار نیست (۱۴)۵.

این نوع رفتار که انسان در مرحله‌ای از زندگی قرار می‌گیرد که به واسطه افاضات الهی خود را از نگاه به نامحرم ممنوع می‌داند، تجربه‌ای احیاگر محسوب شود و می‌تواند در مسیر سلامت معنوی نقش بسزایی داشته باشد؛ زیرا توجه و دقت به حد و مرز نگاه حرام و حلال در این مهم مؤثر است؛ اما در صورتی که نقش و تأثیر تربیتی آن در سلامت معنوی در نظر گرفته نشود و حدود حرمت آن رعایت نشود، علاوه بر اینکه تجربه دینی نیست، بلکه طبق آموزه‌های اسلام می‌تواند روند سلامت معنوی را دچار چالش جدی کند که گاهی هم به افراط کشیده می‌شود و می‌تواند دستاوردهای این تجربه دینی را کم‌اثر یا بی‌اثر کند (۱۰)؛ از این رو، پژوهش حاضر کوشیده است تا مسئله «نظر به زن خواستگاری شده» را به‌عنوان یکی از شاخص‌های مبانی نظری سلامت معنوی در بین زوجین قبل از ازدواج از دیدگاه فقه امامیه واکاوی کند و ادله دینی و اسلام ناب را در این باره کنکاش کند تا زوجین و متفکران عرصه سلامت معنوی با دید باز نسبت به احکام فقهی که طبق تعریف قبل به‌جدا در بحث سلامت معنوی مؤثر است، گام بردارند.

روش کار

پژوهش حاضر از نوع کتابخانه‌ای و روش توصیفی - تحلیلی است. در این پژوهش تلاش شده است تا با استفاده از قوانین و

۱) صص ۱۸۶ - ۲۳۲

۲) صص ۱۱۷ - ۱۳۲

۳) Meister Eckhart

۴) صص ۱۳۴

۵) صص ۵۵ - ۶۱

کرده‌اند؛ روایت اول: «مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ أَبِي أَيُّوبَ الْخُرَّازِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا جَعْفَرٍ عَ عَنِ الرَّجُلِ يُرِيدُ أَنْ يَتَزَوَّجَ الْمَرْأَةَ - أَيْ يَنْظُرُ إِلَيْهَا قَالَ نَعَمْ إِنَّمَا يَشْتَرِيهَا بِأَعْلَى الثَّمَنِ» (۲۰)^۱. ترجمه: «محمد ابن مسلم می‌گوید:

از امام باقر علیه السلام پرسیدم: مردی که می‌خواهد ازدواج کند، حق دارد زن را ببیند؟ امام علیه السلام فرمود: آری، چون در برابر آن مهریه سنگینی می‌پردازد». حضرت بعد از جواب مثبت دادن به سؤال‌کننده، تعلیل هم برای این جواز ذکر کردند؛ یعنی در این عقد نباید هیچ کدام از زوج و همسرش آسیب ببینند و در حق هیچ یک نباید ظلمی شود. از این روایت به‌خوبی استفاده می‌شود که کسی که قصد ازدواج با خانمی را دارد، می‌تواند به او نگاه کند و نسبت به متعلق نظر و نگاه، مطلق است و قیودی مثل وجه و کفین ذکر نشده است. این روایت از لحاظ سندی صحیح است (۲۱)^۲.

روایت دوم: «مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ عَنْ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ مُعَلَّى بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِنَا عَنْ أَبَانَ بْنِ عُثْمَانَ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ السَّرِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع): أَنَّهُ سَأَلَهُ عَنِ الرَّجُلِ يَنْظُرُ إِلَى الْمَرْأَةِ قَبْلَ أَنْ يَتَزَوَّجَهَا - قَالَ نَعَمْ فَلَمْ يُعْطِ مَالَهُ» (۲۰)^۳؛ «... از حسن بن السری از امام صادق (ع) روایت کرده است: که ایشان از حضرت پرسیدند درباره مردی که قبل از ازدواج به زن نگاه می‌کند؟ حضرت فرمود: بله (اشکالی ندارد). پس چرا مالش را (به‌عنوان مهریه) می‌پردازد؟». امام (ع) در وجه جواز نظر مرد می‌فرماید که مرد پول خرج می‌کند تا با کسی ازدواج کند که بتواند با او زندگی کند؛ بنابراین، می‌تواند او را نگاه کند و نباید هیچ طرفی از این عقد ازدواج آسیب ببیند.

به حسب تفاهم عرفی، از این روایات اطلاق در حکم نگاه کردن (نظر به همه بدن حتی بدون لباس) استفاده نمی‌شود، مثلاً اگر گفته شود که نگاه به زنه‌ای کفار جایز است، منظور این است که نگاه در حالت عادی آنان باشد، ولی نگاه کردن در حالت بدون هیچ لباسی (عریان) احتیاج به بیان جداگانه دارد و نمی‌توان گفت که بیان اول اطلاق دارد و شامل نگاه در حالت عریان هم می‌شود، اگر چنین اطلاقی در کار باشد، پس شامل نظر و نگاه به عورت هم می‌شود و باید از خارج از این روایات دلیل دیگری برای اخراج آن داشته باشیم که این قابل التزام نیست.

مؤید این تفاهم عرفی، روایت یونس بن یعقوب است: «قلت

است» (۱۵)^۱. در دیدگاه اسلام، که آگاهی و شناخت طرفین، پیش از ازدواج را تضمین‌کننده سلامت خانواده می‌داند، نظر به زن به قصد ازدواج استثنا شده و حکم به جواز داده است (۱۶)^۲.

نوشتار حاضر پس از تبیین و بررسی مفاهیم کلی به بررسی ادله جواز نظر به همسر آینده، پرداخته است تا کسانی که سلوک معنوی و سلامت معنوی خود را با برنامه‌های جامع اسلام تنظیم می‌کنند، با دید وسیع بتوانند این راه را مطمئن‌تر از قبل طی کنند و به سلامت روح و معنویت خاص که در این تجربه دینی یعنی ازدواج سالم مد نظر اسلام است، برسند.

مفاهیم کاربردی

اول: مخطوبه؛ از ماده «الْخَطْبُ» است. «خُطْبَهُ» در نکاح به معنای طلب ازدواج است که در قرآن هم «خِطْبَةُ النِّسَاءِ» به این معنا آمده است (۱۵، ۱۷)^۳.

دوم: منظوره؛ این کلمه مشتق از «نظر» است و اسم مفعول به معنای زنی است که به آن نگاه شده است. کلمه نظر در لغت این‌گونه تعریف شده است: «النَّظْرُ: تَأْمَلُ الشَّيْءَ بِالْعَيْنِ» (۱۸)^۴. اهل لغت نظر را به معنای تأمل و معاینه با دقت شیء با چشم می‌دانند. در محل بحث نیز آنچه متعلق حکم جواز است، نظر به زن خواستگاری شده است؛ به همین معنای لغوی آن یعنی تأملُ الشَّيْءِ بِالْعَيْنِ که مرد خواستگار، زن را با تأمل و دقت نگاه کند.

سوم: احتجاز؛ احتجاز به معنای بستن لنگ و ازار به وسط بدن است (۱۸)^۵.

چهارم: محاسن؛ به مواضعی از بدن که دارای جمال و زیبایی است، محسن اطلاق شده است (۱۹)^۶.

حکم کلی نگاه در خواستگاری

ادله جواز نگاه در باب ۳۶ از مقدمات نکاح در کتاب وسائل الشیعه^۷ مطرح شده است و این روایات را می‌توان به شش گروه دسته‌بندی نمود:

گروه اول: روایاتی است که مطلق و بدون قید جواز را مطرح

^۱ «فَلَا لِلْمُؤْمِنِينَ يَعْشَوْنَ مِنْ أَنْصَابِهِمْ وَ يَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَرْكَى لَكُمْ إِنَّ اللَّهَ خَيْرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ»، سورة نور، آیات ۳۰-۳۱، ترجمه انصاریان.

^۲ ج ۲، ص ۸۰۱

^۳ سورة داریات، آیه ۳۱؛ ج ۲، ص ۱۷۳

^۴ ج ۲، ص ۸۳۰

^۵ ج ۲، ص ۸۷۲

^۶ ج ۳، ص ۱۴۳

^۷ ج ۲، ص ۸۷

^۱ ج ۱، ص ۳۶۵

^۲ ج ۱، ص ۱۰۸

^۳ ج ۴، ص ۳۶۵

محدود از این روایت مشکل خواهد بود و اینکه امام علیه السلام صورت و معاصم را فقط ذکر کرده‌اند به این دلیل است که در سؤال سؤال کننده فقط این دو عنوان بوده است، در نتیجه روایات دیگر با این روایت متعارض نخواهد بود (۲۱)۴.

گروه سوم: روایت جواز نظر به خلف

«وَعَنْ أَبِي عَلِيٍّ الْأَشْعَرِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الْجَبَّارِ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ ابْنِ مُسْكَانَ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ السَّرِيِّ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع الرَّجُلُ يُرِيدُ أَنْ يَتَزَوَّجَ الْمَرْأَةَ يَتَأَقَّلَهَا وَ يَنْظُرُ إِلَى خَلْقِهَا وَ إِلَى وَجْهِهَا قَالَ نَعَمْ لَا بَأْسَ أَنْ يَنْظُرَ الرَّجُلُ إِلَى الْمَرْأَةِ إِذَا أَرَادَ أَنْ يَتَزَوَّجَهَا يَنْظُرُ إِلَى خَلْقِهَا وَ إِلَى وَجْهِهَا» (۲۲)۵؛ «به امام صادق (ع) گفتم: «آیا مردی که قصد ازدواج با زنی را دارد، می‌تواند با دقت به او بنگرد و به هیئت و چهره‌اش نظر کند؟» فرمودند: «آری، اشکالی ندارد که مرد هنگامی که قصد ازدواج با زنی را دارد، به هیئت و چهره‌اش بنگرد.» از دیدگاه آیت الله شبیری زنجانی؛ از لحاظ سندی، روایت صحیح است و در متن روایت هم دو نسخه وجود دارد، در بعضی نسخ «خلف» و در بعضی نسخ «خلق» آمده است که تفاوتی در بحث ایجاد می‌نماید (۲۱)۶.

- نسخه «خلقها» که دو معنای متفاوت از آن برداشت می‌شود: معنای اول: خلقها (به ضم خاء) به معنای اخلاق زن است، یعنی به اخلاق زن نگاه کند و درباره «نظر» لازم نیست که منظور از اموری باشد که با حواس ظاهره قابل ادراک باشد، نظر به معنای تأمل کردن و دقت کردن در یک امر غیر محسوس (به حواس پنج‌گانه) به کار رفته است. معنای دوم: خلقها (به فتح خاء) به معنای خلقت زن و نظر به خلق زن یعنی نگاه به اندام زن است که البته این نگاه در اعضای که در حالات عادی پوشیده نیست همچون صورت و مو و گردن، بدون پوشش و در اعضای که در حال عادی مستور است، با پوشش و از روی لباس خواهد بود. بنابراین از روایت درباره نگاه به پشت زن چیزی نمی‌توان استفاده کرد.

- از نسخه «خلفها» استفاده می‌شود که نگاه همراه با دقت و تأمل به پشت زن هر چند به برانگیختن شهوت بینجامد، در هنگام قصد ازدواج جایز است و این نوع نگاه در حالت عادی جایز نیست (۲۱)۷.

گروه چهارم: روایات جواز نظر به شعر و محاسن

بعضی از روایات فقط شعر و بعضی فقط محاسن را ذکر

لأبي عبد الله عليه السلام الرجل يريد أن يتزوج المرأة يجوز أن ينظر إليها؟ قال نعم، و ترقق له الثياب لأنه يريد أن يشترها بأغلى الثمن؛ «به امام صادق (ع) عرض کردم: آیا برای مردی که در نظر دارد با زنی ازدواج نماید، نگرستن به او جایز است؟ ایشان فرمودند: «آری و [برای بررسی دقیق‌تر] آن زن می‌تواند لباس‌های نازک بر تن کند، چرا که [مرد] قصد دارد او را [با پرداخت مهریه] به گران‌ترین مهریه به ازدواج خود در آورد». حضرت می‌فرماید: علاوه بر اینکه نظر جایز است، می‌شود لباس‌های نازک کند که بدنش هم تا اندازه‌ای معلوم باشد، اگر مقصود حضرت در پاسخ به سؤال جواز نظر در حالت عریان و لخت باشد، دیگر «ترقق له الثياب» را اضافه کردن به جواب سؤال کننده، بی‌هوده می‌شود. از این عطف و الحاق (و ترقق له الثياب) می‌فهمیم که فرض جواز نظر، نظر با ثياب است. طبق این تعبیر، نظر به تمام بدن جایز نیست و روایت اطلاق ندارد، بلکه مقصود نظر کردن در حال عادی است که قهراً شامل مو و گردن هم می‌شود، ولی نگاه در حالت عریان مقصود نیست (۲۱)۸.

گروه دوم: روایت جواز نظر به معاصم

«مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ عَنْهُ عَنْ أَبِيهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ وَ حَمَّادِ بْنِ عُمَانَ وَ خَفْصِ بْنِ الْبُخَيْرِيِّ كُلِّهِمْ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: لَا بَأْسَ بِأَنْ يَنْظُرَ إِلَى وَجْهِهَا وَ مَعَاصِمِهَا - إِذَا أَرَادَ أَنْ يَتَزَوَّجَهَا» (۲۲)۹. ترجمه: «از امام صادق (ع)، برای مردی که قصد ازدواج با زنی را دارد، نگرستن به چهره و مچ‌های او (برای شناخت بیشتر پیش از ازدواج) جایز شمرده شده است.»

بنا بر آنچه از کتب لغت به دست می‌آید، معصم یعنی محل بستن دست‌بند است که بنا بر نظر مشهور موضع مجاز وجه و کفین است، ولی با توجه به این روایت، جواز نظر شامل ساعد و موضع بالای مچ نیز می‌گردد (۲۳)۱۰.

آیت الله شبیری زنجانی در توضیح این روایت می‌فرماید: «با وجود اینکه کلمه «لابأس» در روایت ظاهر در این است که شروع روایت از ناحیه امام (ع) است و لکن چون (ووجهها و معاصمها) با اسم ظاهر تعبیر نشده است و با ضمیر تعبیر شده است، اضمار مؤید قوی است که مرجع ضمیر قبلاً ذکر شده است و این روایت تقطیع شده است.» بنابراین ممکن است قبلاً در این روایت راجع به مرأه و نگاه کردن به دست و وجه زن سؤال شده باشد و عبارت حضرت که می‌فرماید: «لا بأس بأن ينظر...» در جواب سؤال باشد که در این صورت استفاده

۴ ج ۱، ص ۱۲۹

۵ ج ۲۰، ص ۸۸

۶ ج ۱، ص ۱۲۲

۷ ص ۱۲۲

۸ ج ۱، ص ۱۰۹

۹ ج ۲۰، ص ۸۸

۱۰ ج ۱۲، ص ۷۴

می‌کنند و در بعضی نیز با هم ذکر شده‌اند.

- روایت شعر به‌تنهایی: «سَأَلَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سِنَانٍ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: الرَّجُلُ يُرِيدُ أَنْ يَتَزَوَّجَ الْمَرْأَةَ - أَيْ يَنْظُرُ إِلَى شَعْرِهَا فَقَالَ نَعَمْ - إِنَّمَا يُرِيدُ أَنْ يَشْتَرِيَهَا بِأَعْلَى الثَّمَنِ» (۲۲)؛ «عبد الله بن سنان از امام صادق علیه السلام پرسید: آیا شخصی که قصد ازدواج دارد، می‌تواند به موی زنی که می‌خواهد با او ازدواج کند، نظر کند؟ فرمود: آری. چرا که وی را با مهریه گزافی به عقد خود در می‌آورد».

- در دو روایت لفظ «محاسن» به‌تنهایی ذکر شده است: «وَعَنْهُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى عَنْ غِيَاثِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَلِيٍّ ع فِي رَجُلٍ يَنْظُرُ إِلَى مَحَاسِنِ امْرَأَةٍ يُرِيدُ أَنْ يَتَزَوَّجَهَا قَالَ لَا بَأْسَ إِنَّمَا هُوَ مُسْتَنَامٌ فَإِنْ يُقْضَ أَمْرٌ يَكُنْ» (۲۲)؛ در خصوص نگرستن مرد به زیبایی‌های زنی که در صدد ازدواج با اوست، حضرت فرمودند: «مانعی ندارد، چرا که او تنها به قصد گزینش [و ارزیابی] می‌نگرد. پس اگر امر [ازدواج] محقق گردد، [که به خواست خدا چنین خواهد شد]».

- روایتی که لفظ «محاسن» و «شعر» با هم ذکر شده‌اند: «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: قُلْتُ أَيْ يَنْظُرُ الرَّجُلُ إِلَى الْمَرْأَةِ يُرِيدُ تَزْوِجَهَا فَيَنْظُرُ إِلَى شَعْرِهَا وَ مَحَاسِنِهَا قَالَ لَا بَأْسَ بِذَلِكَ إِذَا لَمْ يَكُنْ مُتَلَدِّدًا» (۲۲)؛ «امام صادق (علیه السلام) فرمود: پرسیدم آیا مرد می‌تواند با قصد ازدواج به زن نگاه کند و موها و زیبایی‌هایش را بنگرد؟ فرمود: زمانی که [نگاهش] همراه با لذت‌جویی نباشد، مانعی ندارد».

دو نکته درباره این احادیث وجود دارد: نکته اول اینکه لفظ «محاسن» در مقابل لفظ «شعر» نیست، بلکه معنای «محاسن» اعم است و «شعر» مصداقی از محاسن ذکر شده است. دلیلش این است که در این روایات «محاسن» در قبال «شعر» ذکر نشده و تنها در یک روایت به شعر عطف شده است که این نشان می‌دهد شعر مصداقی از محاسن ذکر شده است و نکته دوم اینکه: در تفسیر «محاسن» باید به مصداقی که در روایات صحیح برای «محاسن» ذکر شده است، بسنده نمود (۲۱)۴.

گروه پنجم: روایت جواز نظر با وجود «احتجاز»

بعضی از روایات مشتمل بر «احتجاز» یعنی قعود و نشستن زن است که در این حالت مرد به او نگاه کند؛ «عَنْ يُونُسَ بْنِ يَعْقُوبَ

قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ ع عَنِ الرَّجُلِ يُرِيدُ أَنْ يَتَزَوَّجَ الْمَرْأَةَ وَ أَحَبَّ أَنْ يَنْظُرَ إِلَيْهَا قَالَ تَحْتَجِرُ ثُمَّ لَتُتَعَدَّ وَ لَيُدْخَلُ فَلْيَنْظُرْ قَالَ قُلْتُ: تَعْمُومُ حَتَّى يَنْظُرَ إِلَيْهَا قَالَ نَعَمْ قُلْتُ فَتَمَشِي بَيْنَ يَدَيْهِ قَالَ مَا أَحْبَبُ أَنْ تَفْعَلَ» (۲۲)؛ «از یونس بن یعقوب روایت شده که گفت: از امام صادق (علیه السلام) پرسیدم درباره مردی که قصد ازدواج با زنی دارد و می‌خواهد به او نگاه کند. فرمود: «[زن] باید خود را بپوشاند، سپس بنشیند و [مرد] وارد شود تا به او نگاه کند.» گفتم: «آیا [زن] باید بایستد تا او را ببیند؟» فرمود: «آری» پرسیدم: «آیا می‌تواند در مقابلش راه برود؟» فرمود: «دوست ندارم که چنین کند».

در این روایت اختلاف نسخه وجود دارد؛ بعضی «تحتجز»^۵ دارد و بعضی «تحتجر» (با راء) دارد.

- در صورتی که نسخه «تحتجز» باشد؛ احتجز یعنی لنگ بست و جای بستن را محتجز می‌گویند. طبق این نسخه معنای روایات این خواهد بود که زن لنگ ببندد و یک حجره‌ای را برای ورود مرد اتخاذ کند و مقدمات نگاه مرد را فراهم کنم.

- اگر «تحتجر» باشد، سؤال از حد اعلای جواز نظر است. یعنی اگر با دیدن صورت و کفین و مو مشکل حل نشد، مرأه لنگ ببندد و بنشیند و این شخص بر او وارد شود. به عبارت دیگر، مرد یک حجره‌ای برای زن تهیه کند و زن در آن حجره بنشیند تا مرد وارد شود و ببیند. با این دو احتمال، روایت از این جهت مجمل می‌شود و دیگر این روایت دلالت بر جواز عریان‌شدن تا حد لنگ بستن را ندارد و جواز نظر در این روایت بیش از جواز نظری نیست که از روایات قبل استفاده می‌شد.

با این همه، اگر کلمه فوق با «زاء» هم باشد، از آن عریان‌بودن غیر از محدوده از ناف تا زانو استفاده نمی‌شود. اگر به کسی بگویند «عبا بر دوش بگیر»، معنای آن این نیست که تنها عبا در بر داشته باشد و هیچ لباس دیگر نپوشد (۲۱)۶.

گروه ششم: روایت جواز نظر با ترفیق ثوب:

«عَنْ يُونُسَ بْنِ يَعْقُوبَ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع الرَّجُلُ يُرِيدُ أَنْ يَتَزَوَّجَ الْمَرْأَةَ يَجُوزُ لَهُ أَنْ يَنْظُرَ إِلَيْهَا قَالَ نَعَمْ وَ تَرُقُّقُ لَهُ الْيَابَ لِأَنَّهُ يُرِيدُ أَنْ يَشْتَرِيَهَا بِأَعْلَى الثَّمَنِ» (۲۲)؛ «از یونس بن یعقوب روایت است که گفت: به ابوعبدالله (امام صادق علیه السلام) گفتم: آیا

^۴ ج ۲۰، ص ۹۰

^۵ ج ۱، ص ۱۳۴

^۶ ج ۱، ص ۱۳۴

^۷ ج ۲۰، ص ۹۰

^۱ ج ۲۰، ص ۸۹

^۲ ج ۲۰، ص ۸۹

^۳ ج ۲۰، ص ۸۸

^۴ ج ۱، ص ۱۳۱

محدوده مجاز نگاه، تفاوتی بین زن نامحرم معمولی و زنی که برای خواستگاری به او نظر می‌شود، وجود نخواهد داشت. پذیرش این نظریه، این پرسش را به ذهن متبادر می‌سازد که با تفکیک نکردن محدوده نگاه، حکم به جواز نظر درباره زن خواستگاری شده، چه وجهی خواهد داشت و آیا این حکم، لغو و بی‌معنا خواهد بود؟ در نتیجه، این سؤال اساسی مطرح می‌گردد که روایات خاص وارد شده در زمینه نظر به خواستگاری، ناظر به چه مقصودی هستند؟ (۲۱، ۲۴) ^۳.

نظریه دوم: قول به جواز نظر به محاسن و اندام‌های پوشیده: در این دیدگاه، محدوده مجاز نگاه، فراتر از صورت و کفین است و شامل «محاسن» بدن نیز می‌شود. مقصود از محاسن، قسمت‌هایی از بدن است که عرفاً زیور و زینت شناخته می‌شوند؛ مانند موی سر، معصم (مچ دست) که محل بستن دستبند است و سایر اعضا و اندام‌هایی که به صورت پوشیده باشند. بنابراین، این نظریه جواز نظر به مناطقی چون صورت، موی سر، دست‌ها و ساعد را می‌پذیرد.

نظریه سوم: قول به جواز نظر به تمام بدن به جز عورت: گسترده‌ترین دیدگاه در این زمینه، نظریه سوم است که نگاه به تمام بدن زن نامحرم را (به استثنای عورت) حتی بدون حائل و پوشش تجویز می‌نماید (۱۶) ^۴.

تفسیر و تبیین دقیق محدوده جواز نگاه، مستقیماً تحت تأثیر فهم و تحلیل واژه‌های کلیدی موجود در روایات است. کلماتی همچون «محاسن»، «ترقیق لباس» (نازک بودن پوشش)، «احتیجاز» (حائل و مانع)، «شعر» (مو)، «خلف» و «معاصم» (مچ‌های دست) از جمله این مصطلحات هستند که در تعیین حدود و ثغور حکم، نقش محوری ایفا می‌کنند.

بحث و نتیجه‌گیری

راهکارهای رفع تعارض بین روایات با استناد به نتایج حاصل از دلالت‌های انفرادی روایات، به تبیین مسئله تعارض و معرفی راهکارهای رفع آن و نیز جمع‌بندی بین مفاد دلالتی روایات پرداخته شد. تعارض احتمالی بین ادله استنباط احکام از دو جهت متصور است:

(۱) تعارض بین دلیل دارای اطلاق و دلیل مقید؛

(۲) تعارض بین ادله مقید

این پژوهش در سه مرحله ساختاریافته پیگیری شد:

مردی که قصد ازدواج با زنی را دارد، مجاز است [پیش از ازدواج] به او نظر کند؟ حضرت فرمودند: آری و [برای وی جایز است که] زن لباس‌های [نازک] بپوشد تا [مرد] بتواند [زیبایی‌های] او را ببیند؛ زیرا [مرد] قصد دارد او را به بالاترین بها [یعنی مهریه] بخرد».

چند نکته درباره روایت وجود دارد:

(۱) تمایز مفهومی «ترقیق الثیاب» و «تقلیل الثیاب»: بر اساس تحلیل لغوی و فقهی، عبارت «ترقیق الثیاب» به کاررفته در روایت، به معنای «کاهش تعداد لباس‌ها» (تقلیل) نیست، بلکه دلالت بر «پوشیدن لباسی با بافت نازک و غیرضخیم» دارد. این تمایز مفهومی، کلید فهم دقیق دلالت حدیث است.

(۲) دلالت روایت بر نمایان‌گری حجم بدن، مستقل از وجود پوشش‌های کاملاً بدن‌نما: حتی با فرض رواج‌ندادن پوشش‌های کاملاً بدن‌نما در عصر صدور روایت، نمی‌توان مفهوم «ترقیق الثیاب» را به گونه‌ای دیگر تفسیر نمود. این عبارت به وضوح به پوششی اشاره دارد که اگرچه ممکن است کاملاً شفاف نبوده باشد، اما ضخامت کمی دارد تا بتواند حدود و حجم کلی اندام را آشکار سازد. در مقابل، پوشش‌های ضخیم (مانند پوستین) چنین ویژگی‌ای نداشتند و شکل بدن را مستور می‌کردند.

(۳) شواهد تاریخی بر وجود پوشش‌های بدن‌نما در عصر روایت: شواهد متنی و گزارش‌های تاریخی موجود در سایر روایات هم‌عصر، مؤید این است که پوشش‌هایی با درجات مختلفی از نمایان‌گری بدن در آن برهه تاریخی وجود داشته و جامعه با این نوع پوشش‌ها آشنا بوده است. این امر، زمینه‌ساز صدور چنین رخصتی از ناحیه معصوم (ع) بوده است.

(۴) احراز معنای ظاهری «ترقیق الثیاب»: با در نظر گرفتن ملاحظات پیشین، معنای اصیل و مراد مستقیم از «ترقیق الثیاب» در این روایت، همان معنای ظاهری و لغوی آن یعنی «پوشیدن لباس نازک» است که به تبع آن، امکان مشاهده نسبی زیبایی‌های زن برای خواستگار فراهم می‌شود (۲۱) ^۱.

تقسیم‌بندی آرای فقهی در محدوده جواز نگاه

با توجه به وجود اختلافات تفسیری در دلالت روایات وارد شده در باب نگاه، دیدگاه‌های فقهی در تعیین محدوده و مواضع مجاز نظر، عمدتاً در سه نظریه اصلی قابل دسته‌بندی است:

نظریه اول: قول به انحصار جواز در صورت و کفین: این دیدگاه جواز نگاه به زن نامحرم را صرفاً به صورت و دست‌ها (از مچ به پایین) محدود می‌داند. بر اساس این مبنا، از جهت

^۱ ص ۱۵

^۲ ج ۱، ص ۱۰۴

^۳ ج ۲، ص ۸۰۱

^۴ ج ۱، ص ۱۳۷

رفع تباین مطرح می‌شود:

راه حل اول: اولین راه حلی که در مواجهه با این تباین وجود دارد، این است که ترجیح به موافقت با قرآن داده شود و به عموم اولی قرآنی که حرمت نظر در غیر وجه و کف بیان شده است، اکتفاء شود؛ زیرا قدر متیقن از جواز نظر، به همین مقدار است (۲۴)۴.

راه حل دوم: به ادله مطلق جواز نظر اخذ شود؛ البته مخصص یقینی مثل روایتی است که بحث احتجاز را مطرح نموده است، اما باقی مقیدات چون بین آنها تعارض وجود دارد، تساقط می‌کنند و اطلاق دلیل جواز نظر دلیل بالادستی و قابل استناد است (۲۴)۵.

راه حل سوم: این راه حل در واقع به مقدار دلالت ادله بستگی دارد، یعنی هر کدام دلالت قوی‌تر داشته باشند، مقدم می‌شوند که ادله‌ای که بر جواز نظر به موضع بیشتری دلالت دارند، صریح در دلالت خود هستند که از نظر به وجه شروع می‌شود و در نظر به شعر و محاسن و خلف تعدی کرده تا به نظر به جمیع جسد غیر از محل بستن لنگ می‌رسد. از طرفی دیگر، این روایاتی که به خصوصه موضع خاصی را جایز دانستند، صریح در نفی غیر خود نیستند (۲۴)۶.

آیت الله شبیری زنجانی نظریه کسانی را که قائل به تعارض اند، این‌گونه تبیین می‌کنند؛ ایشان دو وجه در تعارض بین روایات مقید بیان می‌کنند: (۱) وجود تعارض طبق مبنای در مقام بیان و تحدید بودن روایات و (۲) تعارض بر مبنای انحصار علیت (۲۱)۷.

اگر چه اصل اولی در تعارض امارات، تساقط هر دو است، ولی به وسیله اخبار علاجیه، به این اصل اولی نباید استناد کرد و باید سراغ «ترجیح» یا «تخیر» رفت و حکم به سقوط دو خبر متعارض و مراجعه به عام مافوق آن صحیح نیست (۲۱)۸. البته ایشان در ادامه کلام خود، هر دو مبنای تعارض را نقد کرده‌اند و در نهایت می‌فرماید: حق در مسئله این است که اصلاً تعارضی در بین روایات وجود ندارد، لذا نوبت به تخیر یا ترجیح یا تساقط نمی‌رسد (۲۱)۹ و در ادامه می‌فرماید: «جمع بین روایاتی که جواز نظر به وجه، کفین و شعر را فقط ذکر کرده، با روایاتی که خلف و یا موارد دیگری

مرحله اول: بررسی وجود دلیلی مطلق دال بر جواز نگاه به تمام بدن زن در مرحله خواستگاری؛

مرحله دوم: ارائه روش‌های جمع‌آوری و سازگاری‌سازی بین دلیل مطلق و مقید؛

مرحله سوم: تحلیل تعارضات درونی بین ادله مقید و ارائه راه‌حل‌های رفع آن (۲۵).

بررسی دلالت روایات بر جواز نگاه به نامزد

در میان روایاتی که دلالت بر جواز نگاه به نامزد دارند، روایت صحیح محمد بن مسلم از جمله مستندات است که به صورت مطلق و بدون قید خاصی، این جواز را اثبات می‌کند. با این حال، با توجه به وجود روایات دیگری که این حکم را مقید کرده‌اند، مسئله جمع بین روایات مطلق و مقید مطرح می‌گردد که بر اساس قواعد اصولی، حمل مطلق بر مقید ضروری است. آیت الله خوئی (ره) با پذیرش اطلاق در این روایت، دو روایت دیگر را مقید آن معرفی می‌نمایند:

(۱) «لَا تَأْسُ بِأَنْ يَنْظُرَ إِلَيَّ وَجْهًا وَمَعْصِمَهَا - إِذَا أَرَادَ أَنْ يَنْزُوجَهَا»
(۲) موثقه یونس بن یعقوب که در آن امام (ع) فرموده‌اند: «تحتجج ثم لتقع، و ليدخل فلينظر» (۲۲). ترجمه این دو روایت در قسمت قبل بیان شد.

ایشان در تبیین وجه تقیید استدلال نموده‌اند که «هرچه قائل به مفهوم کلی برای وصف نباشیم، اما مفهوم فی‌الجملة را می‌پذیریم؛ چرا که قید مذکور، ظهور در احتراز از اطلاق دارد و حداقل دلالت بر این دارد که حکم برای طبیعت مطلق ثابت نیست. بنابراین، با توجه به قاعده عدم لغویت قید، باید پذیرفت که حکم برای جامع ثابت نمی‌باشد و حکم مطلق نمی‌باشد» (۲۳)۱.

همچنین، در موثقه یونس بن یعقوب، ظهور کلام امام (ع) بیانگر تعیین وظیفه شرعی مکلف است و دلالت دارد بر اینکه نگاه به بدن زن بدون رعایت حجاب شرعی مجاز نیست؛ در غیر این صورت، امر به احتجاز ضرورتی نداشت. بر این اساس، اطلاق روایت محمد بن مسلم با این دو دلیل تقیید خورده و نتیجه حاصل این است که جواز نگاه به صورت و دست‌ها (وجه و معاصم) با رعایت حجاب (احتجاز) است (۲۳)۲.

البته نکته حائز اهمیت در این قسمت وجود اختلاف بین خود روایات مقید است (۲۴)۳؛ که در ادامه راه‌حلی برای

۴ ج ۳۲، ص ۱۷

۵ ج ۳۲، ص ۱۷

۶ ج ۳۲، ص ۱۷

۷ ج ۱، ص ۱۱۰

۸ ج ۱، ص ۱۱۷

۹ ج ۱، ص ۱۱۰

۱ ج ۳۲، ص ۱۸

۲ ج ۳۲، ص ۱۸

۳ ج ۳۲، ص ۱۷

۲) روایات جواز نظر به معاصم: این روایات، دایره جواز را فراتر از صورت و کفین (دست‌ها از مچ به پایین) می‌داند و نگاه به ساعد را نیز شامل می‌شود.

۳) روایات جواز نظر به «خَلْف/ خَلْق»: این دسته به دلیل اختلاف در نسخه‌های مختلف، دارای ابهام هستند. در یک نسخه «خَلْف» به پشت بدن اشاره دارد و در نسخه دیگر «خَلْق» به معنای خلقت و اندام زن است. احتمال سومی نیز وجود دارد که «خَلْق» به ضم «خاء» باشد که در این صورت، به تأمل در اخلاق و ویژگی‌های معنوی زن اشاره دارد و ارتباطی با نگاه فیزیکی مستقیم پیدا نمی‌کند.

۴) روایات جواز نظر با «احتجاز»: این روایات نیز به دلیل اختلاف در الفاظ («تَحْتَجِز» به معنای کمر بستن و «تَحْتَجِر» با راء) مجمل تلقی می‌شوند و دلالت روشنی بر جواز نگاه به بدن عریان تا حد خاصی ندارند.

۵) روایات جواز نظر با «ترقیق ثوب»: این گروه به نگاه از پشت لباس نازک اشاره دارند.

این تنوع در ادله، امکان بروز تعارض را از دو جهت فراهم می‌سازد: تعادل و تراجیح بین ادله مطلق و مقید و نیز تعادل و تراجیح بین خود ادله مقید؛ که در وجه جمع بین این دو نوع تعارض تلاش شد.

اگرچه این پژوهش به مهم‌ترین جوانب این مسئله پرداخته است، اما همچنان ظرایف و دقایق بیشتری وجود دارد که مجال دیگری را می‌طلبد. با این حال، همین میزان نیز گویای اهمیت فوق‌العاده‌ای است که اسلام برای تأمین سلامت و معنویت در بنیان خانواده قائل است. بنابراین، دستیابی به سعادت و رشد از این منظر، در گرو این است که برنامه‌های عملی اسلام، جایگاه واقعی خود را در نظام برنامه‌ریزی سلامت معنوی بیابند و مسلمانان برای تدوین مبانی نظری سلامت از دیدگاه اسلام، اهتمامی جدی داشته باشند؛ مبانی‌ای که ابتدا باید به‌درستی فهمیده و سپس در عرصه زندگی روزمره به کار بسته شود.

محدودیت‌های پژوهش

از آنجاکه سلامت معنوی از دیدگاه اسلام ناب در گرو اقدام و عمل به دستورهای فقه اسلام ناب است؛ پژوهشگران حوزه سلامت معنوی با رویکردهای غربی کمتر به این مهم توجه می‌کنند و این مهم محدودیت بزرگی است که منابع در مؤلفه‌های سلامت معنوی کمیاب است. از طرفی نسبت هر حکم فقهی با سلامت معنوی و بررسی تفصیلی ادله آن با

از جواز نظر را ذکر کرده، به این است که روایاتی که فقط وجه را ذکر کرده است چون مراد از وجه حالت معمولی بوده که شامل صورت، گلو، گردن و حتی مو نیز می‌شود و احتیاجی به ذکر بقیه جهات نبوده، زیرا معمولاً با دیدن این اعضا، احتیاجش مرتفع نمی‌شود، جواز نظر به بقیه جهات را نیز بیان کنند^۱. نتیجه اینکه ظهور روایات جواز نظر به وجه، کفین و شعر آن چنان قابل اعتنا نیست که با روایات جواز نظر به خلف و غیره منافات داشته باشد^۲.

بر اساس تعریف ارائه‌شده از سلامت معنوی، که آن را در گرو التزام عملی به دستورهای فقه اسلامی می‌داند، تشکیل خانواده بر پایه‌ای سالم، نیازمند بستری است که از همان ابتدا بر مبنای معیارهای صحیح استوار گردد. در این زمینه، مرحله خواستگاری به‌عنوان نقطه آغازین تأسیس نهاد خانواده، جایگاه حساس و تعیین‌کننده‌ای دارد، زیرا بستر لازم برای شناخت متقابل و انتخاب همسر را فراهم می‌سازد. از آنجاکه کیفیت این انتخاب، تأثیر مستقیمی بر پایداری و سلامت نهاد خانواده دارد و از سویی دیگر، محدودیت‌های ارتباطی می‌تواند مانعی در مسیر شناخت دقیق باشد، آموزه‌های دینی با درنظرگیری مصالح مهمی از این دست، استثنایی بر اصل اولیة حرمت نگاه به نامحرم وارد نموده و نگریستن به زنی را که قصد ازدواج با وی وجود دارد، مجاز شمرده است.

در این زمینه، میان فقها در اصل جواز نگاه، اختلاف نظری وجود ندارد و همگی بر تفاوت این حکم با نگاه به نامحرم معمولی اتفاق نظر دارند؛ محل اختلاف، تنها در تعیین حدود و دامنه این جواز است. فتاوی صادرشده در این باب، طیفی وسیع را در بر می‌گیرد که از دیدگاه محدودکننده، مبنی بر جواز نگاه تنها به صورت و دست‌ها از مچ به پایین، آغاز شده و تا دیدگاه موسع‌تری که نگاه به تمام بدن، حتی با وجود پوشش را جایز می‌داند، امتداد می‌یابد. برای واکاوی دقیق‌تر ادله این مسئله، روایات واردشده را می‌توان در چند گروه اصلی دسته‌بندی نمود:

۱) روایات مطلق: این دسته، به‌ظاهر بر جواز نگاه بدون قید دلالت دارند، اما با تأمل فهمیده می‌شود که مقصود، نگاه در شرایط عادی و متعارف است که طبیعتاً شامل مو و گردن نیز می‌شود، نه نگاه به بدن به‌صورت عریان.

۱) ج ۱، ص ۱۳۵

۲) ج ۱، ص ۸۰ به بعد

4. Fatemi-Amin N, Soleymani S Allahdadi R. The Religious Experience of Fear of Death and its Developmental Effects on Spiritual Health. *Journal of Pizhuhish dar din va salamat*. 2024;10(2):93-105. (Full Text in Persian)

5. Najafi (Saheb Javaher) MH. *Jawahir al-kalam*, Researcher: Abbas Mohaghegh Qochani. 7 ed. Beirut: Dar Ihiya al-Trath al-Arabi; 1983. (Full Text in Arabic)

6. AhmadPanahi A. *Ezdavaj dar Eslam ba Negangi bah Karkardhaye Tarbiti va Ravan Shenakhti*. Mafefat. 2006;11(104):34-44. (Full Text in Persian)

7. Misbah Yazdi MT. *Akhlagh dar Quran*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute Publications; 2012. (Full Text in Persian)

8. Sobhani Tabrizi J, Rabbani Golpayegani A. *Jabar ve Ekhtiar: Barresi Makatab Jabar ve Ekhtiar az Didegah Quran va Osol Felsefi*. Qom: Imam Sadiq (AS) Institute; 2002. (Full Text in Persian)

9. Alimohamadi T, Rezaee S. The jurisprudential studying of glancing to the alien with total intention of religious marriage and its reason. *The Islamic Journal of Women and The Family*. 2015;3(2):61-81. (Full Text in Persian)

10. Soleymani S. The Criterion for Determining Treatment Priority in the Patients. *Journal of Pizhuhish dar din va salamat*. 2022;8(2):1-8. (Full Text in Persian)

11. Shirvani A. *Mabani Nazari Tajrobeh Dini*. Qom: Entesharat Daftar Tablighat; 2002. (Full Text in Persian)

12. Moahmad-Rezayi M. *Jostarehayi dar Kalam-e Jadid*. Tehran: Aazmaneh Motaleeh va Tadvineh Kotobeh Oloom-e Ensaniyeh Danshgahyeha (SAMT); 2002. (Full Text in Persian)

13. Yosefian H. *Kalam-e Jadid*. Tehran: SAMT; 2023. (Full Text in Persian)

14. Shirvani A. *Din Erfani va Erafan Dini*. Qom: Darolfekr; 1992. (Full Text in Persian)

15. *The Holy Quran*. Translated by: Hossein Ansarian. Tehran: Dar al-Quran al-Karim. (Full Text in Persian)

16. Yazidi SMK. *Al-Urwa al-wuthqa fimā ta'ummu bihi al-balwā*. 2 ed. Beirut: Muasasat al'Aelami; 1988. (Full Text in Arabic)

17. Fayyumi A. *al-Misbah al-Munir fi Gharib al-Sharh al-Kabir lil-Rafi'i*. 1 ed. Qom: Manshurat Dar Al-Radi. (Full Text in Persian)

18. Jowhari E. *Taj al-Lugha wa Sihah al-Arabiya*. Beirut: Dar elm-Alamin; 1989. (Full Text in Arabic)

19. Farahidi K. *Kitab al-Ain*. Qom: Hijrat Publishing House; 1989. (Full Text in Persian)

20. Koleini MY. *al-Kaafi*, Corrected by: Ali Akbar

کمبود پژوهش درباره آنها مواجه است.

پیشنهاد‌های پژوهش

با عنایت به محدودیت‌های ذکرشده، سیاست‌گذاران عرصه سلامت معنوی باید به تحقیقات درباره مبانی نظری مؤلفه‌های سلامت معنوی در حیطة احکام فقهی بیش از پیش بها دهند و زمینه این‌گونه پژوهش‌ها را فراهم کنند.

قدردانی

مؤلفان مقاله از تمام افرادی که در به ثمر رسیدن این پژوهش یاریگرشان بوده‌اند، تشکر و قدردانی می‌کنند.

حامی مالی

بنا بر اظهار مؤلفان مقاله، این پژوهش حامی مالی نداشته و با هزینه شخصی مؤلفان نگاشته شده است.

تضاد منافع

مؤلفان مقاله هیچ‌گونه تضاد منافی درباره این پژوهش گزارش نکرده‌اند.

مشارکت مؤلفان

نگارش طرح پیشنهادی، جمع‌آوری داده‌ها، پیشنهاد موضوع، تهیه منابع و تحلیل داده‌های اولیه: مؤلف اول؛ تجزیه و تحلیل داده‌ها و نظارت بر روش تحقیق و نظارت بر نگارش مقاله: مؤلفان دوم و سوم.

References

1. Vahedian A, Azimi, Akrami F, Hajiesmaeili MR, Abbasi M, Safaiepour L, et al. Spiritual Health Concept in Iranian Society: Evolutionary Concept Analysis and Narrative Review. *Journal of Medical Ethics*. 2016;10(35):77-115. (Full Text in Persian)
2. Atashzadeh-Shoorideh F, Karamkhani M, Shokri-Khubestani M, Fani M, Abdoljabbari M. Searching the concept of spiritual well-being and the indices of healthy individuals in different religions and creeds. *Journal of Pizhuhish dar din va salamat*. 2016;2(4):63-71. (Full Text in Persian)
3. Ahmadi A. Pragmatism in Islam and its Relationship with Managerial Decision-making. *Islām va Pazhūheshhāye Modiriyaṯi*. 2023;1(26):7-26. (Full Text in Persian)

- Ghaffari and Mohammad Akhondi. 4 ed. Tehran: Dar-al-kotob Al-Islamiyah; 1986. (Full Text in Persian)
21. Zanjani SMS. Nekaheh. Qom: Mwseseh Pajooshy Rayhpardazeh; 1998. (Full Text in Persian)
22. Al-Hurr al-'Amili M. Wasa'il al-Shia. 1 ed. Qom: Muassasah Aal al-Bayt; 1988.
23. Khoei A. Encyclopedia of Imam Al-Khoei. Qom: Foundation for the Revival of Imam Al-Khoei's Works; 1997. (Full Text in Persian)
24. Araki M. al-Nekah. Qom: Noor-Negar; 1998. (Full Text in Persian)
25. Soleimani S, Aboljabari M, Karamkhani M. A narrative view of communicable diseases: from reality to denial. Islamic Studies. 2021;5(1):25-36. (Full Text in Persian)